

Леонід Кривизюк*

КРИЗА ЛИЦАРСТВА І ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВІЙСЬКА

Криза масових армій, які розгорталися шляхом мобілізації підготованих резервістів, і їх заміна менш численними, але придатними для швидкого реагування в різних регіонах краще підготованими професійними арміями на сучасному етапі стала характерним явищем у країнах, рівень розвитку економіки яких дозволяє утримувати подібні армії. Ця проблема на сьогодні є однією з головних проблем і української армії. Попри всю специфіку сучасного розвитку ці процеси мають багато спільного з відповідними процесами, які протікали у Європі у XIV-XV ст., коли криза лицарського війська привела до початків формування професійного війська¹. Вже в силу цих причин дослідження згаданих процесів залишається завданням актуальним і своєчасним.

Епоха Хрестових походів дала поштовх для бурхливого розвитку озброєння, в першу чергу захисного. Розвиток захисного озброєння призвів до його ускладнення і збільшення ваги та вартості. Його застосування вимагало постійних тренувань, а вартість робила доступним обмеженому колу людей. Сільські ополчення вже у XII ст. обмежуються тільки підрозділами лучників, пращників, металників дротиків та інших допоміжних загонів, роль яких постійно зменшується. Міські ополчення обмежуються обороною міських укріплень і стають непридатними для польової битви. Піхота повністю уступає поле битви лицарській кавалерії, репутацію якої високо підняла в середині XIII ст. і монгольська важкоозброєна кіннота².

Кольчуга, плетена з круглих кілець, яка довела свою перевагу на ранньому етапі Хрестових походів над іншими панцирами, постійно вдосконалюється, грубе плетіння уступає місце більш дрібному. Протягом усього XIII ст. тривали пошуки комбінованого панцира, в якому пластинчатий або лусковидний захист поєднувався з кольчугою. У пластинчатих панцирах залізнi пластини кріпилися ремінцями, підсилюючи захист окремих частин тіла. Лусковидні

* Кривизюк Леонід Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (Львів)

¹ Див.: *Басовская Н. И.* Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии / Н. И. Басовская // Средние века. – Вып. 45. – 1982. – С. 212–224; *Рюа Ж. Ж.* История рыцарства. – Москва, 1996; *Брайант А.* Эпоха рыцарства в истории Англии / Пер. с англ. Т. В. Королева, М. Г. Муравьева. – Санкт-Петербург, 2001; Английские рыцари. 1300–1400 гг. // Солдат. Военно-исторический альманах. – №11. – Артемовск, 2002; *Сушинський Б.* Всесвітня історія лицарства. – Одеса, 2005.

² Див.: *Контамин Ф.* Война в Средние века. / Пер. с фр. Ю. П. Малинина. – Санкт-Петербург, 2001; *Жуков К. Коровкин Д.* Рыцари Западной Европы. Вооружение французских и английских рыцарей в 20-30-е гг. XV в. / К. Жуков, Д. Коровин // Империя истории. – №2. – Москва, 2002. – С. 34–41; *Жарков С. В.* Военное искусство рыцарей. – Минск, 2008; *Його ж.* Рыцарская конница в бою. – Москва, 2008.

панцирі мали набір прямокутних або квадратних пластин, які кріпилися до м'якої основи подібно до черепиці, даючи можливість певного руху, підвищуючи еластичність самого панцира³. На сході побутовали такі панцирі як байда-на⁴, бехерець⁵, колонтар⁶, на заході – хауберт⁷ та лентнер⁸.

Хауберт являв собою довгу плетену кольчугу з кольчужними рукавами та капюшоном, підсиленим спадаючою на шию бармицею, і кольчужними штанами. Лентнер спочатку був одягом з товстої шкіри, який заціпався на спині. Його одягали поверх кольчуги. З середини XIV ст. його стали робити легшим з розрізаними краями і заціпати по боках під рукавами, а сам доспіх підсилили залізними пластинами, часом обтягуючи ці пластини шовковими або ж бархатними тканинами, які трималися на посріблених або позолочених заклепках. Руки та ноги додатково захищали пластинчатими наругами та поножами. Поверх таких панцирів носили ще плащі-накидки звані гамбізонами, мода на які постійно змінювалася⁹. До кінця століття захист стали підсилювати ще нагрудниками півкруглої форми з рухомою верхньою частиною, які заціпалися над плечами і на животі. Невдовзі з'явився і наспинник. Обі частини підсилили наплечниками різноманітних форм.

Конструювання систем захисту продовжувалося в сторону збільшення числа шарів захисту. На кольчугу тонкого плетіння стали одягати кольчугу грубого плетіння, поверх якої – лентнер з нагрудником, наспинником та наплічниками та гамбізон. Ноги захистили залізними черевиками з гострими носами, руки – залізними рукавицями. Обидві конструкції постійно вдосконалювалися починаючи з середини XIV ст.

Лентнер з нагрудником, наспинником та наплечниками заважав рухатися в бою, тому його замінили іншою конструкцією – бригантиною, яка являла собою куртку з шкіри або міцної матерії на яку нашивалися залізні пластини, розташовані подібно до черепиці і обтягнені бархатом або шовком, тобто пластини знаходилися між двома шарами матерії, що також певною мірою гасило силу ударів¹⁰. Різновид цього доспіху, в якому залізні пластини розташовувалися з зовнішньої сторони і не обтягувалися, називався корациною¹¹. Обидва доспіхи і далі підсиливалися нагрудниками і наплічниками, які з 1410 р. отримали рухомі конструкції різноманітних форм. З'явилися також пластинчаті

³ Гордеев Н. В. Русский оборонительный доспех // Гос. Оружейная палата Московского кремля. – Москва, 1954. – С.91-112.

⁴ Бобров Л. А., Худяков Ю. С. Защитное вооружение среднеазиатского воина эпохи Позднего Средневековья / Л. А. Бобров, Ю. С. Худяков // Военное дело номадов Северной и Центральной Азии. – Новосибирск, 2002. – С.132–136.

⁵ Там само. – С.100-102, 126.

⁶ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Ленинград, 1976. – С.82.

⁷ Див.: Тараторин В. В. История боевого фехтования: развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. – Минск, 1998.

⁸ Бехайм В. Энциклопедия оружия. – Санкт-Петербург, 1995. – С.109-110.

⁹ Там само. – С.74-100.

¹⁰ Leitner Quirin. Helmbarde // Die Waffensammlung des osterreichischen Kaiserhauses im K. u. K. Artillerie-Museum in Wien. – 1866-1870; Thordeman B. Armour from the battle of Wisby. – London, 1994. – P.121-128.

¹¹ Бехайм В. Энциклопедия оружия. – С.85-86.

спідниці з 3-5 рядів пластин. З 1450 р. нагрудник став рельєфним, до нього кріпилася скоба для підтримки важких ударних списів. Далі почалося виробництво суцільних кованих, так званих білих або готичних лат, які полірувалися до дзеркального блиску (їх поверхню покривали тонким шаром срібла, яке пізніше полірувалося)¹².

Бурхливу еволюцію пережив захист голови. Незграбні шоломи-горшки замінили бацинети (з заборолами, схожими на собачі морди), підсилені кольчужними бармицями, які вільно спадали на груди, шию і плечі. Приблизно з кінця XIV ст. з'явилися шоломи-салати обтічної форми з вирізами для очей і носа або забралами. Ще через півстоліття були сконструйовані шоломи-армети з гострими заборолами, які мали спеціальні захисні диски на рівні шиї, які кріпилися до невисокого стояка, розташованого позаду на рівні шиї. Армети без допомоги зброєносця неможливо було зняти з голови, але вони надійно захищали також шию і горло і не мали застіжок, які можна було б перерубати¹³.

Не менш складну еволюцію пережили конструкції захисту коней, які від матерчатих і шкіряних змінювалися в сторону мало не суцільного бронювання¹⁴.

Такий повністю броньований лицар на броньованому коні з довгим (до 5 метрів) ударним списом з листовидним пером трикутної форми або багатогранної форми шириною до 5 см¹⁵. Щоб не ковзала під час удару рука, якою утримували древко, були застосовані спеціальні круглі захисні диски, які кріпилися до древка списа. Жодна піхота не могла вистояти під ударами кінних лицарів, зрештою і не мала зброї, якою могла би вразити цих лицарів.

Розвиток лука привів до вражаючих успіхів англійських лучників. Англійський лук був довжиною до двох метрів, його стріли летіли на 200-250 метрів, а на 100 метрів вражали будь-яку ціль, пробиваючи обладунок. При цьому прицільна скорострільність сягала 10-12 пострілів у хвилину. Пошуки нових конструкцій дали – арбалет – лук з прикладом-ложем, який натягувався з допомогою спеціального приспособлення, що дозволяло йому прицільно метати болти на віддаль до 300 метрів. Звично арбалетники при собі мали запаси болтів у кількості 12 одиниць¹⁶. Арбалетники програвали лучникам у швидкості стрільби, зате вигравали в пробивній силі посланих болтів. Найкраще зарекомендували себе італійські конструкції арбалетів. З генуезців стали комплектуватися перші професійні підрозділи арбалетників ще в кінці XII ст. Вони з'явилися в арміях європейських монархів.

Але до постійної професійної армії було ще далеко. Як і лучники, арбалетники не могли протистояти кінній атаці і мусили відступати, очищаючи

¹² The ancient art of warface. – Vol.1. – London, 1966. – P.331; *Nadolski A.* Polska bron. Bron biala. – Warszawa, 1974.

¹³ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. – С.27-58.

¹⁴ Там само. – С.149-169.

¹⁵ Там само. – С.229-231. Пор.: *Медведев А. Ф.* Оружие Новгорода Великого // *Мат. и Исслед. по Археологии* – № 65. – Москва, 1959. – Рис.4.

¹⁶ *Гадаш Л., Вискочил И.* Лук и стрела. – Москва, 1960; *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел). VIII–XIV вв. – Москва, 1966; *Аганов Б.* Путь лука и стрелы // *Кэмпо.* – Москва, 1992. – № 5; *Шокарев Ю.В.* Луки и арбалеты. – Москва, 2001.

поле бою для лицарської кавалерії. Потрібна була зброя, якою піхотець зміг би дістати кінного лицаря, чиї пластинчаті лати, одіті поверх кольчуги, не можна було перерубати навіть мечем. Такою зброєю стала алебарда – сокира на довгому руків'ї з пером-лезом списа та бойовим крюком, яким можна було зачепити виступи панцира і стягнути вершника з коня. При цьому в міру розвитку конструкції алебарди її сокира постійно зменшувалася, а крюк та лезо ставали міцнішими. Розвиток цієї зброї дав різноманітні конструкції: глефу (з наконечником у формі ножа з широким лезом, який кріпився до руків'я з допомогою втулки і мав біля нижнього кінця леза відводячі крюки, а на самому руків'ї – прямий висунений вперед крюк для відведення удару), кузу (глефа з диском для захисту руки, якою можна було наносити і рублячі удари), рунку (з двома відростками у формі півмісяця під наконечником), фріульський спис (довгий спис з двома відростками-крюками, які були загнені вниз), гізарму (бойову косу) та бойові вили (з двома або трьома зубцями на металевій втулці)¹⁷.

З такою зброєю піхота, захищена латами, могла простояти лицарській кавалерії при підтримці лучників та арбалетників. Але, щоби останні могли вести прицільну стрільбу до підходу цієї кавалерії, а не втікали в безпечне місце ще до початку атаки, щоб не бути розчавленими закутими в броню кіньми, потрібно було їх прикриття з боку таких же піших латників. Але знайти таких латників в Європі, де панувала лицарська ідеологія навіть у мистецтві, а лицарі асоціювалися з кіннотою, було просто ніде. Англійці, які завдяки реформі Генріха II Плантагенета, який у 1159 р. запровадив “щитові гроші” (scutagium), якими частково замінив військову службу васалів¹⁸, отримали можливість коштом скарбниці утримувати певне число дисциплінованих латників, здатних вести бій у пішому строю, але і то ціною великих зусиль і особистого прикладу спадкоємця престолу Едуарда, прозваного Чорним принцом. В інших випадках ініціативу взяла на себе нова еліта вільних самоврядних міст.

Перший дзвін по лицарству, як епосі, що відходить, прозвучав при Куртре 11 липня 1302 р. в так званій битві “золотих шпор”. Спроба короля Франції Філіпа IV не тільки повністю підпорядкувати собі Фландрію, але й обікрати багаті і розвинені міста цього графства, наштотхнула на протидію їх еліти. Повстання міщан у Брюгге та Генті викликало французьку інтервенцію, очолену досвідченим полководцем графом Робертом II д'Артуа. Його військо налічувало 5 – 7,5 тис. лицарів та їх зброєносців і 3-5 тис. найманої піхоти (генуезьких та ломбардських арбалетників та арагонських і наварських металників дротиків). Міщанське ополчення чисельністю у 13-18 тис. складалося виключно з піхоти (у війську був лише десяток лицарів з невеликими свитами), також лучників, арбалетників і нової лінійної піхоти з алебардами і броньованим захистом (який, звичайно, уступав лицарському, але теж був комбінованим). Ополчення обрало міцну позицію, прикриту річкою Гренінген шириною до трьох метрів і глибиною до 1,5 метра з болотистими берегами. Правий фланг був прикритий вигином ріки, лівий – укріпленим монастирем. В тилу була непрохідна річка.

¹⁷ Бехайм В. Энциклопедия оружия. – С.241-257.

¹⁸ Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum: Середні віки. – Львів, 2010. – С.261-262.

Крім того міщани викопали вовчі ями і посилили позицію палісадниками, за якими їх лучники та арбалетники могли відчувати себе у певній безпеці. Загін міщан з Іпра заняв позиції проти обложеної французької залоги в Куртре.

Кілька днів граф д'Артуа не наважувався атакувати противника. Врешті він висунув проти них своїх арбалетників та метальників дротиків, які змусили відступити за річку фламандських лучників та арбалетників, а потім потіснили і основну піхотну фалангу. Тоді французький командуючий наказав кавалерії атакувати трьома колонами одночасно, а піхоті звільнити місце поля бою. Лицарі поспішили, не дочекавшись відходу арбалетників, значна частина яких загинула під копитами їх коней. Концентрованої атаки не вийшло. Флангові колони не змогли форсувати річку і палісади, тоді як центральна колона прорвала бойовий порядок противника. Розвинути свій успіх вона не змогла, так як противник ввів свій резерв, а його зброя виявилася ефективною в боротьбі з кіннотою. Загін городян Іпру справився з вилазкою гарнізону. Відбивши атаки в центрі і біля палісадів перестрілявши майже впритул противника, фламандці перейшли в контратаку. В цьому побоїщі загинули граф д'Артуа і мало не половина його війська. Переможці зняли з вбитих майже 700 золотих шпор і повісили їх в церкві на пам'ять про цю перемогу¹⁹.

Битва при Куртре і наступні битви при Баннокберні (1314), де шотландська піхота розгромила англійську лицарську кавалерію, та Моргартені (1315), де швейцарська піхота розгромила німецьку лицарську кавалерію²⁰, показали неспроможність лицарської кавалерії протистояти важкій піхоті озброєній алебардами та їх різновидами і підкріпленій лучниками та арбалетниками, яким не потрібно було втікати, звільнюючи поле бою, а, отримавши надійне прикриття, можна було вести стрільбу до кінця мало не впритул у противника.

Швейцарська піхота виробила спеціальну тактику ведення бою з важкою лицарською кавалерією у спеціальних бойових порядках, званих *баталіями*. Баталії являли собою квадрати у 30, 40, 50 воїнів в ширину і глибину. Перші дві шеренги склали повністю броньовані пікінери з списами довжиною 3 – 3,5 метра. Перший ряд тримав списи на рівні бедра двома руками, другий – на рівні грудей. Третю шеренгу склали алебардисти, які через плечі своїх товаришів наносили рублячи і колючі удари противнику, коли останній наближався до першої шеренги. За ними стояли ще дві шеренги пікінерів, списи яких були перекинені на ліву сторону, щоби не стикатися з списами перших двох шеренг. Довжина їх пік сягала 6 метрів. Алебардисти шостої шеренги склали резерв. При сильних ударах кавалерії всі перші три ряди склали пікінери: тоді перший ряд ставав на коліно, вставивши піки в землю спрямовані в сторону противника. Алебардисти з четвертого ряду могли вільно працювати своєю зброєю не побоюючись, що передні шеренги будуть їм заваждати. Баталії прикривалися стрільцями, які вели поєдинок з стрільцями противника²¹.

¹⁹ De Vries K. R. *Infantry Warfare in the Early Fourteenth Century*. – Woodbridge, 1966. – P.9-22; Verbuggen J. F. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*. – Amsterdam–Oxford, 1979. – P.166-173.

²⁰ Жарков С. *Средневековая пехота в бою*. – Москва, 2008. – С.193–210.

²¹ Там само. – С.209-215.

Великі битви Столітньої війни при Кресі (26 серпня 1346 р.)²², Пуатьє (19 вересня 1356 р.)²³ та Азенкурі (25 жовтня 1415 р.)²⁴ продемонстрували повну нездатність лицарської кавалерії для адаптації в нових умовах, а битва при Босворті (22 серпня 1485 р.), якою завершилася війна Білої і Червоної Рож в Англії, показала безперспективність подальшого нарощування броні в умовах розвитку ручної вогнепальної зброї²⁵.

Зрозуміло, що подальше насичення військ вогнепальною зброєю, яка давала ефект лише при стрільбі залпами (що при 32-16 прийомах заряджання, які потрібно було проводити синхронно, вимагало довгої підготовки акебузирів та мушкетерів, які прийшли їм на заміну), не залишало місця для лицарського війська. З XVI ст. професійні армії стали основним військом у всій Європі.

Чому ж пройшло так багато часу доки почався практичний перехід до професійних армій – мало не два століття? Причин тут багато, з яких основні дві: лицарські ідеали, лицарський кодекс честі і феодалізм як основа і матеріальна база лицарства – панували в свідомості суспільства. Не вірилося, що представники якихось міщан з їх довгими сокирами можуть справді на рівних простояти лицарському війську. Шукали причин, гарячково нарощували бронювання, поки його сумарна вага не сягнула 40 кг. Вперто намагалися довести перш за все собі, що стара система ще добра і живуча.

Друга причина лежить в області економічній. Професійне військо вимагало утримання з державної скарбниці. Землі було роздані у феоди, з яких феодали утримували лицарське військо, яке коштувало ще дорожче. Англійські королі на щитові гроші могли утримувати певне число латників. Знамениті англійські лучники набиралися з вільного селянства (фригольдерів та копігольдерів) в порядку військової повинності, але і їх утримання коштувало недешево, через що такі незначні контингенти англійського війська і виставлялися протягом всієї Столітньої війни. Врешті боротьба королів з парламентом, наслідком якої була відсутність ресурсів, і привели англійців до програшу війни, де всі головні битви були ними виграні²⁶.

²² *Берн А.* Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год. – Москва, 2004.

²³ *Nicolle D.* Poitiers 1356: The Capture of a King. – London, 2004; *Green D.* The Battle of Poitiers 1356. – London, 2004; *Прэнтт Ф.* Битвы, изменившие историю / Пер. с англ. Т.М. Шуликовой. – Москва, 2004. – С.132-138.

²⁴ *Contamine P.* Agincourt. – Paris, 1964; *Герчинко Т.В.* Битва при Азенкуре, 25 октября 1415 г. // Солдат. Военно-исторический альманах. №33. – Артемовск, 2003. – С. 2–13; – №34. – Артемовск, 2003. – С. 2–14; *Берн А.* Битва при Азенкуре. История Столетней войны с 1369 по 1453 год. – Москва, 2004.

²⁵ *Hutton W.* The Battle of Bosworth field. – London, 1815; *Гриффитс Р. А., Томас Р.* Становление династии Тодоров. – Ростов на Дону, 1997; *Rowse A.* Bosworth Field and the Wars of the Roses. – Hertfordshire, 1998; *Ross Ch.* Richard III. Yale English Monarchs. – New Haven, 1999.

²⁶ *Кузнецов Е. В.* Экономическое развитие Англии в XIV–XV вв. – Горький, 1981; *Гутнова Е. В.* Английское феодальное государство в XIV–XV вв. / Е. В. Гутнова // Средние Века. – Вып. 50. – 1987. – С. 58–76; *Басовская Н. И.* Правитель и народ в Столетней войне: миф и реальность / Н. И. Басовская // Средние Века. – Вып. 54. – 1991. – С. 23–34; *Золотов В. И.* Английское общество накануне “Войны роз”. – Брянск, 1995; *Кузнецов Е.В., Меркулова Т.Б., Минеева Т.Г.* К причинам поражения Англии в Столетней войне: “партия измены” 40-х гг. XV века / Е. В. Кузнецов, Т. Б. Меркулова, Т. Г. Минеева // Проблемы британ-

У Франції Карл VII, отримавши від Генеральних штатів у 1439 р. право щорічного збору спеціального податку на професійне військо (ед) та запровадження обов'язку щорічної купівлі певної кількості солі у королівських відкупщиків за високими цінами (габель), і, долучивши до цих коштів поступлення від подимного податку (фуаж), у 1445 р. провів військову реформу, основою якої стало формування постійного війська. Ця перша реформа стосувалася ще кінного війська. Досі лицарське військо складалося з *списів*, куди входило 4-20 чоловік (лицар з своїми пажами, зброєносцями, слугами і сержантами). *Списи* васалів об'єднувалися в *хорогви* графств, з яких формувалися *гуфи* – з'єднання провінцій (герцогств), які складали окремі частини війська. Проводячи реформу, король планував створити 15 ордонансних (тобто створених за королівським ордонансом) рот загальною чисельністю 9 тисяч. *Роти* склалися з *списів* в складі кожного мало бути шість бійців (кінний латник з лицарським озброєнням, *кутільє* – піший латник з алебардою, два кінні стрільці з лука або арбалета, паж-зброєносець і *кнехт* – пікінер), які мали 6 коней. За задумом *рота* мала мати 100 *списів*, тобто 600 бійців (100 кінних латників, 100 *кутільє*, 200 кінних лучників, 100 пажів-зброєносців і 100 *кнехтів*), на практиці число *списів* коливалося від 10 до 100, так як не вистачало коштів. У бою роти шикувалися в чотири шеренги: в першій кінні латники, в другій – *кутільє*, третю і четверту складали лучники. Пажі та *кнехти* підсилювали перші дві шеренги, залишаючись своєрідним резервом²⁷.

У 1448 р. король провів другу реформу, за якою набиралася піхота – від кожних 50 сільських господарств один *вільний стрілець* лучник або арбалетник. Таких стрільців мало бути 16 тисяч, об'єднаних в роти, очолені капітанами чисельністю по 500 чоловік. Кожні вісім рот знаходилися під командуванням генерал-капітана. *Вільні стрільці* мали постійно вдосконалюватися в стрільбі, в мирний час вони звільнювалися від податків, а у військовий – отримували плату. Набрати вдалося не більше 10 тисяч, але ці міліційні формування себе не виправдали і від них довелося відмовитися²⁸. Реформи Карла VII продовжив Людовик XI, який почав наймати швейцарську піхоту (пікінерів та арбалетників) і далі формувати підрозділи лучників та арбалетників. Рівночасно йшло насичення війська артилерією²⁹.

Подібні реформи проходили в Бургундії, Бретані, в піренейських християнських державах і в Італії, де міста-комуні, рівно ж як і правителі Неаполітанського королівства, герцогств та маркграфств, віддали організацію війська

скої истории и наследие С. И. Архангельского. – Нижний Новгород, 1999. – С. 27–29; Калмыкова Е.В. Столетняя война и формирование английского национального самосознания / Е.В.Калмыкова // Средние Века. – Вып. 62. – 2001. – С. 103–119.

²⁷ Див.: Адауров В. Історія Франції (королівська держава та створення нації від початків до кінця XVIII ст.). – Київ 2002. – С.186-187; Фаулер К. Епоха Плантагенетов и Валуа / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 2002; Николе Д., Мак Брайд А. Французская армия в Столетней войне / Пер. с англ. Н.А. Феногенова. – Москва, 2004.

²⁸ Див.: Beaucourt du Fresne de. G. Histoire de Charles VII. – Vol. II. – Paris, 1889; Bully P. Charles VII, le “roi des merveilles”. – Paris, 1994.

²⁹ Medieval warfare: A history / Ed. by Maurice Keen. – Oxford, 1999.

в руки найманих командирів – кондотьєрів³⁰.

Таким чином саме ментально-психологічні та фінансово-економічні фактори виявилися визначальними в період переходу від феодальних лицарських армій до постійних професійних армій. Ці ж самі фактори залишаються визначальними і сьогодні в період переходу від масових мобілізованих армій до постійних професійних армій. З однією сторони в цілому ж у суспільстві ще не пройшло усвідомлення того, що епоха панування стрілецького та артилерійського озброєння, оволодіння яким можна було опанувати протягом двох-трьох років служби, а навики підтримувати короткочасними зборами, закінчилася, а ілюзію швидкого розгортання величезних армій і їх низької ефективності ще не похоронили операції американців та їх союзників у Кувейті та Іраку. З іншої сторони перехід до постійних професійних армій вимагає значних затрат і в першу чергу модернізації озброєння. Всі ці проблеми надзвичайно складні і багатогранні, але поряд з тим вони безальтернативні, що, зрештою досить широко демонструють приклади з епохи переходу від феодальних лицарських армій до постійних професійних армій.

Leonid Kryvyziuk. THE CRISIS OF KNIGHTHOOD AND THE BEGINNING OF FORMING THE PROFESSIONAL ARMY.

³⁰ Див. детальний аналіз: *Nicolle D. Medieval warfare: Sourcebook: In 2 vols. – Vol.1. – London, 1995.*